

НАВУЧАННЕ НОРМАМ УЖЫВАННЯ НАЗОЎНІКАЎ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ХІ КЛАСЕ: СКЛАНЕННЕ НАЗОЎНІКАЎ

У. П. Саўко

Усе скланяльныя назоўнікі ўжываюцца ў маўленні ў пэўным склоне, прычым у межах аднаго склону могуць быць і варыянтныя формы, напрыклад *вачамі* і *вачыма*. Каб не дапускаць граматычных памылак пры скланенні назоўнікаў, неабходна дакладна ведаць, якія канчаткі маюць назоўнікі ў той ці іншай склонавай форме.

Пры актуалізацыі ведаў пра скланавыя канчаткі **назоўнікаў 1-га скланення** асабліваю ўвагу пажадана звярнуць на формы давальнага, творнага і меснага склонаў. Працу можна начаць з аналізу наступнай табліцы:

Склон	Аснова			
	на цвёрды зычны	на зацвярдзелы зычны	на мяккі зычны	на -з, -к, -х
Д.	<i>нів-е</i> <i>вадз-е</i>	<i>бур-ы</i> <i>сястр-ы</i>	<i>вол-і</i> <i>зямл-і</i>	<i>кніз-е, рац-э</i> <i>вёсц-ы, страс-е</i>
Т.	<i>нів-ай (-аю)</i> <i>вад-ой (-ою)</i>	<i>бур-ай (-аю)</i> <i>сястр-ой (-ою)</i>	<i>вол-і (-ю)</i> <i>зямл-ей (-ёю)</i>	<i>кніг-ай (-аю), рак-ой (-ою)</i> <i>вёск-ай (-аю), страх-ой (-ою)</i>
М.	<i>(на) нів-е</i> <i>(на) вадз-е</i>	<i>(аб) бур-ы</i> <i>(аб) сястр-ы</i>	<i>(на) вол-і</i> <i>(на) зямл-і</i>	<i>(аб) кніз-е, (на) рац-э</i> <i>(аб) вёсц-ы, (на) страс-е</i>

Працуючы з табліцай, вучні ўспомняць, што ў формах давальнага і меснага склону адзіночнага ліку выбар канчаткаў залежыць ад характару асновы, а ў формах творнага склону – ад месца націску.

Удасканаленню ўмення правільна ўтвараць скланавыя формы назоўнікаў 1-га скланення будзе садзейнічаць наступнае практыкаванне:

Запішыце назоўнікі першага скланення, якія абазначаюць прадметы, што вывучаюцца ў ХІ класе. Утварыце і запішыце формы давальнага, творнага і меснага склонаў адзіночнага ліку гэтых назоўнікаў.

Другое практыкаванне па гэтай тэме пажадана даць на супастаўленне формаў назоўнікаў у месным склоне ў беларускай і рускай мовах, звярнуўшы асабліваю ўвагу на чаргаванне зычных у аснове слоў, запісаных па-беларуску:

Запішыце словы па-беларуску. Абазначце склон і канчаткі назоўнікаў, падкрэсліце зычныя, якія чаргуюцца ў аснове.

Дорога – на дороге, республика – по республике, книга – в книге, фабрика – при фабрике, шапка – в шапке, нога – на ноге, рука – в руке, посадка – при посадке, дуга – на дуге, река – в реке, уборка – на уборке, лодка – в лодке.

Затым вучням можна прапанаваць спісаць наступныя сказы, афармляючы іх у адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбным склоне:

1. У нейкай (насярога) замерлі вакол кашлатыя б..розы (І. Пташнікаў).
2. У (вёска) малая звлістая рэчка пачала ўздымацца заліваць двары (Я. Брыль).
3. У в..чэрняй (цішыня) звіняць імклівыя руч..йкі (Т. Хадкевіч).
4. І ў гэтую вясну на (страха) сваёй хаты л..снік убачыў прыгожую пару буслоў (У. Дубоўка).
5. А на (зямля), дзе вокам кінь, цвіце рунее рунь багата (Я. Купала).
6. Круча над Дзвіной абрывалася стромай карычневай сц..ной і толькі (ў)нізе пры самай (рака) заканчвалася пакатым (шаўкавіста)зялёным схілам (Т. Хадкевіч).
7. На доўгай абсаджанай старымі таполямі (вуліца) было ціха і б..злюдна (В. Вольскі).

Як паказваюць шматлікія назіранні, вельмі многа граматычных памылак дапускаюць школьнікі пры ўжыванні назоўнікаў 2-га скланення ў форме роднага склону адзіночнага ліку, сустракаюцца парушэнні марфалагічных нормаў і пры ўтварэнні формаў творнага і меснага склonaў. Таму вывучэнне тэмы “**Назоўнікі 2-га скланення**” з пункту гледжання засваення марфалагічных нормаў мэтазгодна пачаць з аналізу наступнай табліцы з мэтай агульнага ўзнаўлення ведаў старшакласнікаў пра тое, якія склонавыя канчаткі маюць назоўнікі 2-га скланення ў родным, творным і месным склонах:

Склон	Аснова					
	на цвёрды зычны			на зацвярдзелы зычны		
Р.	стал-а	сад-у	сын-а	даждж-у	мор-а	сябр-а
Т.	стал-ом	сад-ам	сын-ам	даждж-ом	мор-ам	сябр-ам
М.	(у) стал-е	(у) садз-е	(прэ) сын-е	(на) даждж-ы	(у) мор-ы	(пры) сябр-у

Склон	Аснова					
	на мяккі зычны			на -г, -к, -х		
Р.	госц-я	цэн-ю	жыцц-я	луг-у	чалавек-а	паверх-а
Т.	госц-ем	цен-ем	жыцц-ём	луг-ам	чалавек-ам	паверх-ам
М.	(пры) госц-ю	(у) цян-і	(у) жыцц-і	(на) луг-е	(аб) чалавек-у	(на) паверс-е

Затым старшакласнікам неабходна нагадаць, што ў родным склоне адзіночнага ліку канчаток **-а (-я)** уласцівы: а) назоўнікам мужчынскага роду, якія абазначаюць асоб, жывых істот: *чалавека, аленя*; канкрэтныя прадметы: *стала, медаля*; установы, арганізацыі, прадпрыемствы: *універсітэта, тэатра, завода*; населеныя пункты, геаграфічныя і астранамічныя назвы: *горада, Гомеля, Марса*; адзінкі вымярэння, навуковыя тэрміны, спартыўныя паняцці: *кілаграма, дзеяслова, хакея*; б) назоўнікам ніякага роду: *воблака, жыцця, акна, поля*.

З канчаткам **-у (-ю)** ужываюцца назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць: а) рэчывы, матэрыял, хімічныя элементы і злучэнні: *мёду, пяску, алюмінію, бензіну*, але: *хлеба, аўса*; б) зборныя прадметы: *лесу, гаю*; в) абстрактныя паняцці, якасці, дзеянні, стан: *вопыту, гераізму, руху, адпачынку*; г) з'явы прыроды: *дажджу, грому, агню*; д) прасторавыя паняцці: *стэпу, краю, лугу*; е) навуковыя тэорыі, вучэнні, грамадскія фармацыі: *рэалізму, дарвінізму, феадалізму*.

Для ўдасканалення ўмення правільна ўтвараць формы роднага склону назоўнікаў 2-га скланення выкарыстоўваюцца практыкаванні, пры выкананні якіх вучні павінны не толькі не парушыць марфалагічныя нормы, але і растлумачыць, чаму менавіта з такім канчаткам ужываецца адпаведны назоўнік:

1. З назоўнікамі, што ў дужках, утварыце і запішыце словазлучэнні. Вызначце склон назоўнікаў, растлумачце ўжыванне іх канчаткаў.

Выйшлі з (лес, дом, сад, музей); схаваліся ад (холад, сябар, снег, вораг); не купілі (цукар, хлеб, шакалад, авёс); шум (вецер, акіян, дождж, матор); не адчувалі (боль, страх, сорам).

2. Прачытайце прыказкі, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у неабходнай форме. Растлумачце ўжыванне канчаткаў гэтых назоўнікаў.

1. Зіма без (снег) – восень без (хлеб). 2. Леши мець лішняга (сябар), чым лішняга (вораг). 3. Век пражыў, а (розум) не нажыў. 4. (Мёд) не накачалі, а пчол узлавалі. 5. Чалавек без (запас) гіне да (час).

3. Спішыце сказы, дапісваючы патрэбныя канчаткі назоўнікаў і расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку.

1. Паўз дарогу пайшлі кусты алешнік.. і лазяк.. за імі паўстаў пералесак (Т. Хадкевіч). 2. Пасыпаліся буйныя кроплі даждж.. упала некалькі галак град.. (Я. Колас.) 3. У канцы лістапа.. 1943 год.. была вызвалена мая радзіма вёска Ганішын (К. Кірэенка). 4. Ён успомніў што Апейка з самага пачатк.. не таіў што не верыць у гаспех гэтага сход.. (І. Мележ). 5. З захад.. ў твар дзьмуў сцюдзёна-калючы вецер (М. Ткачоў). 6. Дзед Талаш набіў стрэльбу (ў,у)сыпаў шчодрую порцыю порах.. і залажыў у рулю круглую алавяную кулю (Я. Колас). 7. Недалёка ад горад.. праз якія пятнаццаць кіламетраў мінчан сустракае зона адпачынк.. (У. Юрэвіч).

На гэтым уроку пажадана звярнуць увагу і на тое, што некаторыя назоўнікі мужчынскага роду ў залежнасці ад лексічнага значэння ў родным склоне могуць мець канчаткі –а (-я) і –у (-ю): спыніліся каля дуба (прадмет) — шафа з дубу (матэрыял), сустрэліся каля перахода (прадмет) — адрачывалі пасля пераходу (дзеянне), пасля чаго прапанаваць адзінаццацікласнікам скласці па два словазлучэнні ці сказы з наступнымі мнагазначнымі назоўнікамі, ставячы іх у родным склоне адзіночнага ліку (у адным выпадку назоўнік павінен ужывацца з канчаткам –а (-я), у другім — з –у (-ю)): клён, пад’езд, народ, завод, лістапад, пейзаж, пропуск, арэх.

Выконваючы наступнае практыкаванне, школьнікі павінны прачытаць сказы, знайсці назоўнікі мужчынскага роду, якія ўжываюцца з канчаткамі, не адпаведнымі норме, і выправіць граматычныя памылкі:

1. Апошнія клубы ранішняга тумана схаваліся ў лагчынах. 2. Каля мясцовага клубу ўжо сабралася многа народа. 3. Дзеці ў школе вывучалі правілы дарожнага руха. 4. Уначы была завая і намяло многа снега. 5. Лось пастаяў і павольна пайшоў у глыб леса. 6. Сябры сустрэліся каля ўваходу.

Належную ўвагу пры вывучэнні тэмы трэба ўдзяліць і меснаму склону. Неабходна актуалізаваць веды вучняў пра тое, што ў месным склоне: 1) з канчаткам –е ўжываюцца назоўнікі на цвёрдую аснову і г, х, якія чаргуюцца з

з, с: акно — на акне, бераг — пры беразе, верх — на версе; 2) канчатак *-і* ўласцівы назоўнікам з мяккай асновай: *гай* — у *гаі*, *жыццё* — пры *жыцці*; канчатак *-ы* — з асновай на зацвярдзелы: *дождж* — на *дажджы*, *мора* — у *моры*; 3) канчатак *-у (-ю)* маюць назоўнікі з асновай на *г, к, х*, якія не чаргуюцца з *з, с*: *парк* — у *парку*, *подзвіг* — аб *подзвігу*, *шлях* — на *шляху*, а таксама назоўнікі, што абазначаюць асобу чалавека: *пры бацьку*, аб *герою*, *пры Андрэю*, аб *Мележу*. Назоўнікі з цвёрдай асновай, што абазначаюць асоб, ужываюцца з канчаткам *-е*: аб *сыне*, пры *браце*, аб *Коласе*.

Першае практыкаванне на ўжыванне назоўнікаў у форме меснага склону даецца на беларускамоўным матэрыяле. Напрыклад:

Спішыце сказы, афармляючы іх у адпаведнасці з арфаграфічнымі нормамі і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у месным склоне адзіночнага ліку. Растлумачце ўжыванне канчаткаў гэтых назоўнікаў.

1. Цэлы *гай* старасвецкіх дубоў раскінуўся на (бераг) *Нёмана* (Я. Колас). 2. У другой палове *XI* стагоддзя ў (міжрэчча) *Свіслачы* і *Н..мігі* на (не)вялічкім (узвышшы) быў збудаваны драўляны замак-крэпас(?)ць (У. Юрэвіч). 3. *Жыццё* пры (Андрэй) так і не прынесла спако.. старой жанчыне (У. Карпаў). 4. Маладая раслінка *стяла* пры (лес) у (поле) (Я. Колас). 5. На (двор) гуляе м..целіца, а ў мяне ў (пакой) *восе(н,нн)ю* пахне (Р. Ігнаценка). 6. На (свет) лепшага *кумка ч..ма*, чым той куток, дзе маці нарадзіла (Н. Гілевіч). 7. *Ледзь ступілі* чл..вор, на (ганак) паявіўся *Міканор Глушак* (І. Мележ).

Большасць памылак ва ўтварэнні формаў меснага склону тлумачыцца ўплывам рускай мовы, таму даступнае практыкаванне мае на мэце падбор беларускіх адпаведнікаў да рускіх словазлучэнняў, каб вучні лепш зразумелі адрозненні ва ўтварэнні адпаведных формаў у беларускай і рускай мовах:

Запішыце словаформы на-беларуску. Абазначце канчаткі і націскі.

В снегу, на краю, у сыне, в гараже, на лугу, в лагере, на орехе, об успехе, на берегу, в саду, на кораоле, в цеху, на ремне.

Шмат памылак дапускаюць школьнікі і пры скланенні прозвішчаў, таму дарэчнай будзе інфармацыя пра тое, што імёны і прозвішчы, якія належаць асобам мужчынскага полу і канчаюцца на зычны, скланяюцца як адпаведныя агульныя назоўнікі другога скланення са значэннем асобы: *Андрэй Лабановіч, Андрэя Лабановіча, Андрэю Лабановічу* і г. д. Прозвішчы на зычны, якія належаць асобам жаночага полу, не скланяюцца: *Алена Лабановіч, Алены Лабановіч, Алене Лабановіч*. Як агульныя назоўнікі другога скланення скланяюцца рускія і беларускія прозвішчы на *-оў(-аў), -еў(-ёў), -ін(-ын)*, але ў творным склоне адзіночнага ліку яны маюць канчатак *-ым*, уласцівы прыметнікам: *Міхайлаў, Міхайлава, Міхайлаву, Міхайлава, Міхайлавым, пры Міхайлаву*. Іншамоўныя прозвішчы на *-ін (-ын), -ан* тыпу *Дарвін* у творным склоне ўжываюцца з канчаткам *-ам*: *Чаплінам, Труманам*.

Пры ўжыванні пэўных геаграфічных назваў таксама часам дапускаюцца граматычныя памылкі: *Гэта вёска недзе за Лоевым*. Таму вучням пажадана напаміць, што са склонавымі канчаткамі, уласцівымі назоўнікам другога

скланення, ужываюцца ўласныя назоўнікі мужчынскага роду, што абазначаюць геаграфічныя і астранамічныя назвы: *Крым* — у *Крыме*, *Месяц* — на *Месяцы*, *Быхаў* — за *Быхавам*, *Жлобін* — за *Жлобінам*, а таксама ўласныя назоўнікі — назвы гарадоў, вёсак, рэк, якія маюць форму ніякага роду: *Жодзіна* — у *Жодзіне*, *Заазер'е* — у *Заазер'і*, *Дняпро* — у *Дняпры*.

Фарміраванню ўмення ўжываць названыя групы ўласных назоўнікаў у адпаведнасці з марфалагічнымі нормаў будучь садзейнічаць наступныя практыкаванні:

1. Спішыце, раскрываючы дужкі.

Ганарымся (*Васіль Быкаў*), адпачывалі пад (*Лоеў*), злавiлi ў (*Дунай*), успамiналi (*Арцём Баравiк*), патэлефанавалi (*Аляксандр Дзямчук*), падарожнiчаў на (*Сахалiн*), вучыўся ў (*Маладзечна*), дачка (*Сяргей Адамовiч i Вольга Адамовiч*), з паслом (*Дэвід Мэрвін*), з журналістам (*Франклiн Шэкрын*), з банкірам (*Бiл Ролтан*).

2. Запішыце 10 назоўнікаў на -оў(-аў), -еў(-ёў) і -iн(-ын), пяць з якіх абазначалі б прозвiшчы беларускiх пiсьменнiкаў, пяць — назвы населеных пунктаў Беларусi. Складзiце з гэтымі словамі сказы, выкарыстоўваючы назоўнікі ў форме творнага склону.

Пажадана, каб апошняе практыкаванне па тэме мела комплексны характар, для чаго яго лепш даць на аснове тэксту. Напрыклад:

Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму і стыль. Знайдзiце ў тэксце моўныя сродкі, характэрныя для гэтага стылю.

Спішыце тэкст, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі, пунктуацыйнымі і марфалагічнымі нормаў. Падкрэслiце назоўнікі другога скланення, растлумачiце ўжыванне iх канчаткаў.

Над ускрайк.. лес.. дзе пачыналіся жоўтыя л..скі зазв..нела песня л..снога жаваранк.. . Ён першы тут вітаў надыход дн.. і песня расплывалася ў маўклывым наветр.. звонам тонкага дарагога метал.. . Здавалася (у,ў)сi назокал зан..мела зачараванае цудоўнымі трэл..мi гэтага вольнага жыхар.. ўзлескаў і пя(сч,шч)аных пустак мiж ляс.. . Снуючы высока ў небе рсняла птушка мя..кiя ласкавыя мелодыi сатканыя са звон.. срэбраных струн з булькатанн.. л..сных ручайкоў з шолах.. красак. I (у,ў)сe гэтыя тоны спл..талiся так гарманiчна-св..еасаблiва ў песнi л..снога жаваранк.. што яна даходзiла да самых глыбiнь сэрц.. і калыхала самыя тонкiя струны душы. (Паводле Я. Коласа)

Як паказвае практыка, асаблiвых складанасцей пры ўжываннi формаў назоўнікаў 3-га скланення ў вучняў не ўзнікае. Пэўныя цяжкасцi з'яўляюцца толькi пры ўтварэннi і напiсаннi формаў творнага склону. Таму пры актуалiзацыi ведаў пра склонавыя формы назоўнікаў 3-га скланення неабходна звярнуць увагу на тое, што ў творным склоне можа адбывацца падаўжэнне зычных асновы: *маладосць* — *маладосцю*, *верф* — *верф'ю*, але *лань* — *ланню*, *цiш* — *цiшiш*.

Практыкаваннi на ўтварэнне формаў роднага склону пажадана даваць у пiсьмовай форме, паколькi пры iх выкананнi ажыццяўляецца праца не толькi над марфалагічнымi, але і над арфаграфічнымi нормаў. Напрыклад:

1. Запішыце словы ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Спагадлівасць, Нарач, смеласць, Свіцязь, перакананасць, Свір, зелень, упэўненасць, чырвань, актыўнасць, соль, шэрань, Об, рупнасць.

2. Згрупуйце наступныя назоўнікі ў сінанімічныя рады і запішыце іх, ставячы кожнае слова ў творным склоне адзіночнага ліку.

Спагадлівасць, перакананасць, далеч, безнадзейнасць, цемь, храбрасць, далячынь, упэўненасць, цемрадзь, чуласць, бездапаможнасць, мужнасць, даль, смеласць.

Актуалізацыя ведаў пра асаблівасці скланення **рознаскланяльных назоўнікаў** можа адбывацца шляхам аналізу наступных табліц:

Склон	Назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот		Назоўнікі на –мя (імя, племя, стрэмя)	
	адзіночны лік	множны лік	адзіночны лік	множны лік
Н.	птушан-я (ё)	птушанят-ы	ім-я	ім-і (імёны)
Р.	птушаняц-і	птушанят	ім-я (імен-і)	ім-яў (імён, імён-аў)
Д.	птушаняц-і	птушанят-ам	ім-ю (імен-і)	ім-ям (імён-ам)
В.	птушаня (ё)	птушанят	ім-я	ім-і (імён-ы)
Т.	птушан-ём	птушанят-амі	ім-ем (імен-ем)	ім-ямі (імён-амі)
М.	(у) птушаняц-і	(аб) птушанят-ах	(у) ім-і (імён-і)	(у) ім-ях (імён-ах)

Склон	Назоўнікі мужчынскага роду на –а (-я)				Назоўнікі агульнага роду на –а (-я)
	з націскам на аснове		з націскам на канчатку		
Н.	дзядзьк-а	дзядул-я	Кузьм-а	суддз-я	плакс-а
Р.	дзядзьк-і	дзядул-і	Кузьм-ы	суддз-і	плакс-ы
Д.	дзядзьку	дзядул-ю	Кузьм-е	суддз-і	плакс-у (-е)
В.	дзядзьк-у	дзядул-ю	Кузьм-у	суддз-ю	плакс-у
Т.	дзядзьк-ам	дзядул-ем	Кузьм-ой (ою)	суддз-ёй (ёю)	плакс-ам (-ай, --аю)
М.	(пры) дзядзьк-у	(пры) дзядул-ю	(пры) Кузьм-е	суддз-і	(аб) плакс-е

Развіццю ўменняў правільна ўтвараць склонавыя формы назоўнікаў, што абазначаюць назвы маладых істот, і назоўнікаў на –мя, садзейнічае такое заданне:

Прачытайце сказы, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай форме.

1. Тут стаяў зусім незнаёмы для (ласяня) дух, якім яшчэ там, у прылеску, пахнуў гэты чалавек (Г. Далідовіч). 2. Сабака ляжаў на баку паміж ядлоўцавых кустоў і лапаю гуляў з (ваўчана) (В. Карамазаў). 3. На яблыню скокнула з бярэзіны вавёрка. І не адна! З двума (ваверчаняты) (М. Лужанін). 4. Гістарычныя звесткі аб (племя) крывічоў і дрыгавічоў і аб аб'яднанні (племя) у народ беларускі не дайшлі да нас (В. Ластоўскі). 5. Незнаёмы спыніў каня, прыўзняўся на (стрэмя) і ўважліва агледзеў наваколле. 6. Станаўленне і развіццё беларускага тэатра непарыўна звязана з (імя) І. Буйніцкага, У. Галубка, Ф. Ждановіча (БелСЭ). 7. Самыя старажытныя (імя), якія шырока выкарыстоўваюцца ў наш час, — гэта Вольга, Алег, Андрэй.

У час выканання гэтага задання ўвага вучняў звяртаецца на тое, што назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот, у родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку набываюць суфікс *-яц-* і ўжываюцца, як і назоўнікі 3-га скланення, з канчаткам *-і*: *дзіцяці, ласяняці*. У творным склоне яны маюць канчатак 2-га скланення *-ём*: *дзіцём, птушанём*. Ва ўсіх ускосных склонах множнага ліку назоўнікі-назвы маладых істот — пішуцца з суфіксам *-ят-*: *птушанят, ягнят* (але: *дзяцей*).

Назоўнікі імя, племя, стрэмя пры скланенні могуць набываць суфікс *-ен-* і змяняцца без яго. З суфіксам *-ен-* гэтыя назоўнікі ў родным, давальным і месным склонах маюць канчатак *-і*: *імені, племені, стрэмені*, без суфікса *-ен-* — канчаткі, уласцівыя назоўнікам 2-га скланення: *імя, імя, імя, у імя*. У множным ліку назоўнікі *імя, стрэмя* ўжываюцца з суфіксам *-ён-* і без яго: *імён — імёнаў, імяў; страмён — страмёнаў, стрэмяў*; а назоўнік *племя* — толькі з суфіксам *-ен-*: *плямён — плямёнаў*.

Марфалагічныя нормы парушаюцца і пры ўжыванні назоўнікаў мужчынскага роду на *-а, -я*, а таксама агульнага роду на *-а, -я*: *быў з дзядулей, пазнаёміўся з Пецей, з маленькім задавакай і г. д.* Таму вучням неабходна нагадаць наступныя асаблівасці ўтварэння склонавых формаў такіх назоўнікаў:

Назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* у родным і вінавальным склонах маюць канчаткі 1-га скланення: *мужчыны, дзядулі, мужчыну, дзядулю*.

У давальным і месным склонах напісанне канчаткаў залежыць ад характару асновы і месца націску. Канчатак *-у (-ю)*, як і ў 2-ім скланенні, уласцівы назоўнікам з цвёрдай і мяккай асновай, калі на яе падае націск: *бацьку, дзядулю, пры бацьку, пры дзядулю*. Калі ж націск падае на канчатак, такія назоўнікі, як і ў 1-ым скланенні, ужываюцца з канчаткам *-е*: *Кузьме, пры Фаме*. У назоўніках з мяккай асновай ужываецца канчатак *-і*: *суддзі, пры старшыні*.

У творным склоне назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* з асновай на цвёрды зычны маюць ненаціскны канчатак *-ам*: *бацькам, дзядзькам*, націскны — *-ой (-ою)*: *Кузьмой (-ою), Фамой (-ою)*. Назоўнікі з мяккай асновай незалежна ад націску ўжываюцца з канчаткам *-ем, -ёй (-ёю)*: *Міцём, старшынёй (-ёю)*.

Назоўнікі агульнага роду, што абазначаюць асоб мужчынскага полу, скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)*: *ціхоня — ціхоні, ціхоню, ціхонем, пры ціхоню* (выключэнне: *сірата*). Назоўнікі агульнага роду, якія абазначаюць асоб жаночага полу, маюць склонавыя канчаткі, уласцівыя назоўнікам 1-га скланення: *плаксы, плаксе, плаксу, плаксай (-аю), аб плаксе*.

Як назоўнікі 1-га скланення з адпаведнай асновай скланяюцца прозвішчы на *-а (-я)*, якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду і належаць асобам жаночага полу: *Каліна Ірына, Каліны Ірыны, Каліне Ірыне, Каліну Ірыну, Калінай Ірынай, пры Каліне Ірыне*. Калі ж такое прозвішча належыць асобе мужчынскага полу, то яно скланяецца як назоўнік мужчынскага роду з канчаткам *-а*: *Каліна Іван, Каліны Івана, Каліну Івану, Каліну Івана, Калінам Іванам, пры Каліну Івану*.

Для практыкаванняў на ўтварэнне формаў рознаскланяльных назоўнікаў пажадана адбіраць тыя словы, пры выкарыстанні якіх могуць быць зроблены граматычныя памылкі. Напрыклад:

1. Утварыце словазлучэнні. Запішыце. Абазначце канчаткі назоўнікаў і растлумачце іх ужыванне.

Ганарыцца (дзядуля), быць пры (бацька), сустрэцца з (дзядзька), працаваць (старшыня), высокаму (мужчына), гутарыць са (стараستا), павітацца з (суддзя), гуляць з (Вася), жыць пры (Максім), вясёламу (Віця), быў (сведка), заставаўся (гарэза), з'яўляўся (запывала), маленькаму (плакса), з гэтай (капрызуля), з (Ганна Сініца), з (Максім Сініца).

2. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай склонавай форме.

1. З (бацька) я (у,ў)п..рыню а..чуў музыку начнога неба і в..сновай паводкі (К. Кірэнка). 2. У гады (В)ялікай (А,а)йчы(н,нн)ай (В,в)айны беларускі лес стаў для многіх надзейн.. (абаронца) (П)анчанка. 3. Танцуй – не танцуй, а грошы (музыка) аддай (Прыказка). 4. Асабліва радавалі мяне сустрэчы з (Купала), Коласам, Гартным, (Бядуля), Чаротам – жывымі класікамі, пачынальнікамі сучаснай літаратуры (С. Грахоўскі). 5. Рука яго ў локці больш (не)згібалася, ён застаўся (калека) (на)заўсёды (К. Чорны).

3. Утварыце словазлучэнні, спалучаючы назоўнікі, што ў дужках, і дзеясловы. Растлумачце ўжыванне канчаткаў назоўнікаў.

Дзякаваць (Пеця, старшыня, сведка, Міша, суддзя); ганарыцца (бацька, дзядуля, прамоўца, Вася, Мікола); думаць аб (сірата, дзядзька, Кузьма, Валодзя, стараستا).

Заданне на рэдагаванне сказаў з граматычнымі памылкамі будзе садзейнічаць развіццю ўменняў адрозніваць нарматыўныя склонавыя формы ад ненарматыўных:

Прачытайце скізы. Знайдзіце і выпраўце адхіленні ад марфалагічных нормаў пры ўжыванні рознаскланяльных назоўнікаў.

1. З Ігарам Шубай мы пазнаёміліся на алімпіядзе па матэматыцы. 2. Тацяна перыкметна перадала нешта высокаму мужчыне і знікла ў натоўпе. 3. Канчалася лета, надыходзіў час развітання са Сцёпкай. 4. Андрэйка з дзядулей узялі падрыхтаваныя яшчэ з вечара вуды і пайшлі на возера.

Яшчэ адна граматычная памылка, якая сустракаецца ў вусным і пісьмовым маўленні, – гэта скланенне нескланяльных назоўнікаў: *сядзеў у паліце*. Але яна не з'яўляецца вельмі частотнай, таму для папярэджання падобных парушэнняў марфалагічнай нормы прапануюцца наступныя практыкаванні:

1. Успомніце, якія назоўнікі адносяцца на нескланяльных. Размяркуйце наступныя словы на дзве групы: 1) скланяльныя назоўнікі; 2) нескланяльныя назоўнікі.

Какава, кава, Альпы, Тбілісі, эскімо, Данько, жалюзі, еўра, гарана, кіmano.

2. Прачытайце сказы. Знайдзіце і выпраўце памылкі, абумоўленыя парушэннем марфалагічных нормаў.

1. *Партыя на скрытцы, выкананая маэстрам Співаковым, спадабалася ўсім.* 2. *На водмелі стаялі грацыёзныя фламінгі.* 3. *Незнаёмы быў у драпавым паліце і капелюшы.* 4. *Ты як дабіраеся дамоў – метром ці аўтобусам?* 5. *Маці зайграла на піяніне, і на пакоі паплыла цудоўная музыка.* 6. *Некалькі дынга асцярожна падышлі да агароджы.* 7. *Летам Вольга адпачывала ў санаторыі ў Сочах.* 8. *Пейзаж, адлюстраваны на гэтым пане Антонам Крамком, нечым нагадваў навакольныя мясціны.* 9. *Па пенальцях перамагла каманда “Юнацтва”.* 10. *Адпачынак у Гаграх нікога не пакінуў абыякавым.*

Апошняе пытанне, на якое звяртаецца ўвага пры разглядзе тэмы “Скланенне назоўнікаў” з пункту гледжання захавання марфалагічных нормаў, – гэта утварэнне формаў роднага і меснага склonaў множнага ліку.

Спачатку актуалізуецца інфармацыя пра тое, што ў родным склоне множнага ліку: а) назоўнікі 1-га скланення маюць канчатак *-аў (-яў)* (з асновай на збег зычных) і нулявы канчатак: *пушчаў, гульняў; вуліц, дарог* (асобныя назоўнікі могуць мець варыянтныя формы: *яблыняў — яблынь, сёстраў — сясцёр*); б) назоўнікі 2-га скланення ўжываюцца з канчаткамі *-аў (-яў), -оў (-ёў)*: *воблакаў, сузор’яў, сыноў, палёў*; рэдка — з канчаткам *-ей (-эй)*: *вачэй, гасцей*; в) назоўнікі 3-га скланення пад націскам маюць канчатак *-ей (-эй)*, не пад націскам — *-аў (-яў)*: *начэй, гусей, печавы, даляў* (але: *грошай*) (некаторым назоўнікам уласцівыя варыянтныя формы: *арцелі — арцеляў, сенажацей — сенажацяў*).

Настаўнік павінен адзначыць і тое, што пакуль у беларускай лінгвістыцы сустракаюцца розныя меркаванні, з якім канчаткам ўжываюцца ў родным склоне множнага ліку пэўныя назоўнікі: *сенажацяў, ці сенажацей, ці сенажацяў і сенажацей*.

Практыкаванні на ўжыванне формаў назоўнікаў роднага склona множнага ліку могуць быць такія:

1. Спішыце, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у родным склоне множнага ліку.

Кілаграм (яблыкі, грушы, слівы, вішні, апельсіны, мандарыны, памідоры, цукеркі); гары (муфлі, боты, рукавіцы, шкарпэтка); шмат (азёры, рэкі, лясы, палі); пяць (пасажыры, месцы, прыпынкі, трамвай); карпусы (фабрыкі, заводы, верфі, электрастанцыі).

2. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары, расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у форме роднага склona множнага ліку.

1. *З франтавых (дарогі) акупных (будні) цяжкіх (паходы) суровых (штурмы) і (атакі) застаюцца ў сэрцы кожнага салдата многія дарагія вобразы і імёны (К. Кірэнка).* 2. *Прыціхлі галасы (пташкі). Нібы лёгка сум сеяўся праз парадзелую гушчыню (бярозы) і (грабы) (М. Лынькоў).* 3. *Малодосць цягнецца да (не)звычайнага да рамантычных (падарожжа) да (не)бывалых (учынікі) да пераадоле(н,нн)я (не)чуvalых (цяжкасці) (М. Лужанін).* 4. *Сляпы (не)разборлівы густ выяўляеф толькі аднастайнасць*

стандартнасць пазбаўляючы чалавека самастойнасці і асабістай адказнасці за развіццё сваіх індывідуальных (схільнасці) і (магчымасці) (В. Вітка).

3. Прачытайце сказы і выкажыце меркаванне, ці правільна ўтвораны формы выдзеленых назоўнікаў. Абгрунтуйце свой пункт погляду (можцае карыстацца адпаведнымі слоўнікамі ці даведнікамі).

1. Шчаслівы той, хто вырас у родным краі, увабраў сваёй душою чысціню яго **крыніцаў**, пах **кветкаў** і зямлі. (В. Жуковіч). 2. З шумам і рознагалосым цурчаннем бегла вада палявымі межамі, каляінамі **дарогаў** (У. Краўчанка). 3. Цёплае наветра настоена на пахах сырой зямлі, набрынялых **пупышкаў** і бярозавага соку (Р. Ігнаценка). 4. Была пара зіхатлівых сонечных **днёў**, высокага неба і да **слёзаў** іскрыстага снегу ў палях (А. Жук). 5. Верасень кінуў ужо на бярозы крыху розных **фарб** (М. Шыманскі).

Развіццё ўменняў правільна ўтвараць формы меснага склону множнага ліку ажыццяўляецца з улікам таго, што граматычныя памылкі ў гэтых формах дапускаюцца звычайна пад уплывам рускай мовы: па бярозам, па абласцям (правільна: па бярозах, па абласцях). Дарэчным тут будзе пераклад сказаў з рускай мовы на беларускую:

Перакладзіце сказы на беларускую мову і злічыце іх. Параўнайце канчаткі назоўнікаў у форме меснага склону множнага ліку ў рускай і беларускай мовах.

1. По стальным магистралям безумно все концы страны гружёные поезда (Н. Михайлов). 2. По снежным улицам и площадям нескончаемым потоком тянулись тысячи людей (Н. Островский). 3. По аллеям, по паркам робко крадётся осень. 4. По следам было видно, что у кормушки побывала семья лосей (М. Пришвин). 5. По раскисшим весенним дорогам непрерывно шли наши войска (К. Симонюк).

Удасканаленню ўменняў адрозніваць правільнае маўленне ад няправільнага, знаходзіць і выпраўляць граматычныя памылкі будзе садзейнічаць практыкаванне на рэдагаванне сказаў:

Прачытайце сказы, вызначце назоўнікі, пры ўжыванні якіх парушаны марфалагічныя нормы. Выпраўце памылкі.

1. Лёгкі веснавы ветрык прабягаў па вершалінах таполей і ліпаў. 2. Падарожжа па астравам пакінула незабыўнае ўражанне. 3. На тэрыторыі Беларусі жывуць прадстаўнікі больш як ста нацыянальнасцяў. 4. У вальерах Белавежскай пушчы можна ўбачыць магутных зуброў і палахлівых казулей, высакародных аленей і звычайных ласей, дзікіх кабаноў і бурых мядзведзей. 5. Турысты яшчэ доўга блукалі па вуліцам старога горада.

Развіццё навыкаў правільнага ўтварэння формаў множнага ліку назоўнікаў адбываецца і ў час комплекснай працы з тэкстам:

Прачытайце тэкст, вызначце тып маўлення. Спішыце тэкст, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай форме.

Н..спадзяваны мароз, раптоўна наваліўшыся на Пале(с,сс)е пасля некалькіх ціхіх і мя..кіх (дні) на сыходзе зімы, пратрымаўся (н..)доўга. Надвор..е зм..нілася адразу. Паветра стала цёплым і лагодным а над

(далечы) (балоты) і (палі) звiсла сiнеча-смуга адзнака ц..пла і адлігі. Асеў глыбокі снег па (палі) і (балоты). Заплакала зіма пад (капяжы) (мільёны) (слёзы).

Размяклы працяты вадой снег гурбінамі папоўз з саламяных (стрэхі) трывожным шэптам парушаючы цішыню а па (вуліцы) і (дарогі) пачалі выступаць (жаўтавата)мутныя лужыны і рушылі ў свае (дарогі) першыя в..сnavыя ручайкі(пэравальчыкі). (Гімны) в..сне зазв..нелі звонкія песні (жаваранкі). У тысячах (з'явы) заўважалася набліжэнне в..сны, в..сны ранняй і дружнай. (Паводле Я. Коласа)

Такім чынам, пры навучанні нормам ужывання назоўнікаў актуалізуецца менавіта той тэарэтычны матэрыял па марфалогіі, які непасрэдна звязаны з марфалагічнымі нормамі, прапануюцца розныя віды практыкаванняў – ад утварэння неабходных формаў слоў да знаходжання і выпраўлення граматычных памылак, абумоўленых парушэннямі марфалагічных нормаў.